

ских поселений. — МИА, 1949, № 10, с. 73, рис. 28, 4; Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье. — МИА, 1962, № 102, рис. 27.

²⁸ Рыбаков Б. А. Космогония и мифология... с. 216.

²⁹ Там же, с. 27, 34.

³⁰ Там же, с. 16.

³¹ К. Фламаріон вважає, що Зодіак був відомий ще задовго до IV тисячоліття до н. е. (Фламаріон К. История неба. — Спб., 1879, с. 519).

³² Hăbășești. — București, 1954, tabl. IXVII, 1; SCIV, 1954, 5, il. 11.

³³ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. — МИА, 1961, № 84, рис. 13, 8—9; Есипенко А. Л. Раннетрипольское поселение Александровка. — МАСП, 1957, вып. 1, табл. 1, 1; Черныш Е. К. Раннетрипольське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959, рис. 24.

³⁴ Vulpe R. Op. cit., il. 106, 2; Matasă C. Op. cit., il. 249; Hăbășești, tabl. CIX; Marinescu-Bîlcu S. Op. cit., il. 86.

³⁵ Цыбесков В. П. Древнейшая расписная керамика на Южном Буге. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 220—232.

³⁶ Про західний та східний варіанти трипільської культури див.: Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья — Киев, 1913, с. 20—21; Vulpe R. Problemele neolitului sașato-niprovian, in lumina sașaturilor de la Izvoarele. — SCIV, 1956, 7, 1/2, s. 59—60; Gornja E. Culturile neolitice din zona Dunării inferioare intermediare între sud și nord. — Apulum, 1973, 11, Alba-Julia, s. 20—21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины. — Киев, 1974, с. 18—19; Черныш Е. К. Первоначальные пути расселения племен Кукутени — Триполье. — В кн.: 150 лет ОАМ: (Тез. докл.). Киев, 1975, с. 39; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области. — В кн.: НОСА, М., 1975, ч. 1, с. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречье Южного Буга и Днестра. — Там же, с. 73; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья. — В кн.: Первобытная археология — поиски и находки. Киев, 1980, с. 163.

В. П. ЦЫБЕСКОВ

Обряд «поения земли» и культ луны в идеологических представлениях трипольских племен

Резюме

В статье публикуются новые археологические материалы из трипольского поселения у Березовской ГЭС на Южном Буге. Обнаруженные в процессе раскопок наземного жилища XII находки дают представление о так называемом обряде поения земли и плодородия IV тысячелетия до н. э. и позволяют утверждать о существовании у трипольских племен культа луны. Среди находок — жертвенный столик, на котором изображен раннеземледельческий календарь.

Р. С. ОРЛОВ

Північнопричорноморський центр художньої металооброби у Х—ХІ ст.

Привертають увагу знахідки наремінних прикрас у багатих похованнях кочівницької знаті з курганів Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. Вони дають можливість допустити існування місцевих центрів художньої металооброби. На значимість збруйних майстерень, що обслуговували Південну Русь, Причорномор'я і Крим, вказував А. М. Кірпічников, одночасно він вагався локалізувати місце виготовлення прикрас¹. Дослідник розглянув чотири збруйних набори і згадав ще три. Нові важливі матеріали виявлено в курганах поблизу сіл Трапівка і Мирне Одеської, Булгакове Миколаївської, Новокам'янка, Каланчак і Першокостянтинівка Херсонської областей². Крім того, окремі екземпляри наремінних прикрас причорноморських типів відомі у Києві і Новгороді³. Ці знахідки дають можливість ставити питання про походження типів прикрас, їх стилістичні і технологічні особливості, тобто встановити можливий центр виробництва.

Джерелознавча база дозволяє, передусім, визначити етнічну належність наремінної гарнітури — важливої деталі престижного костю-

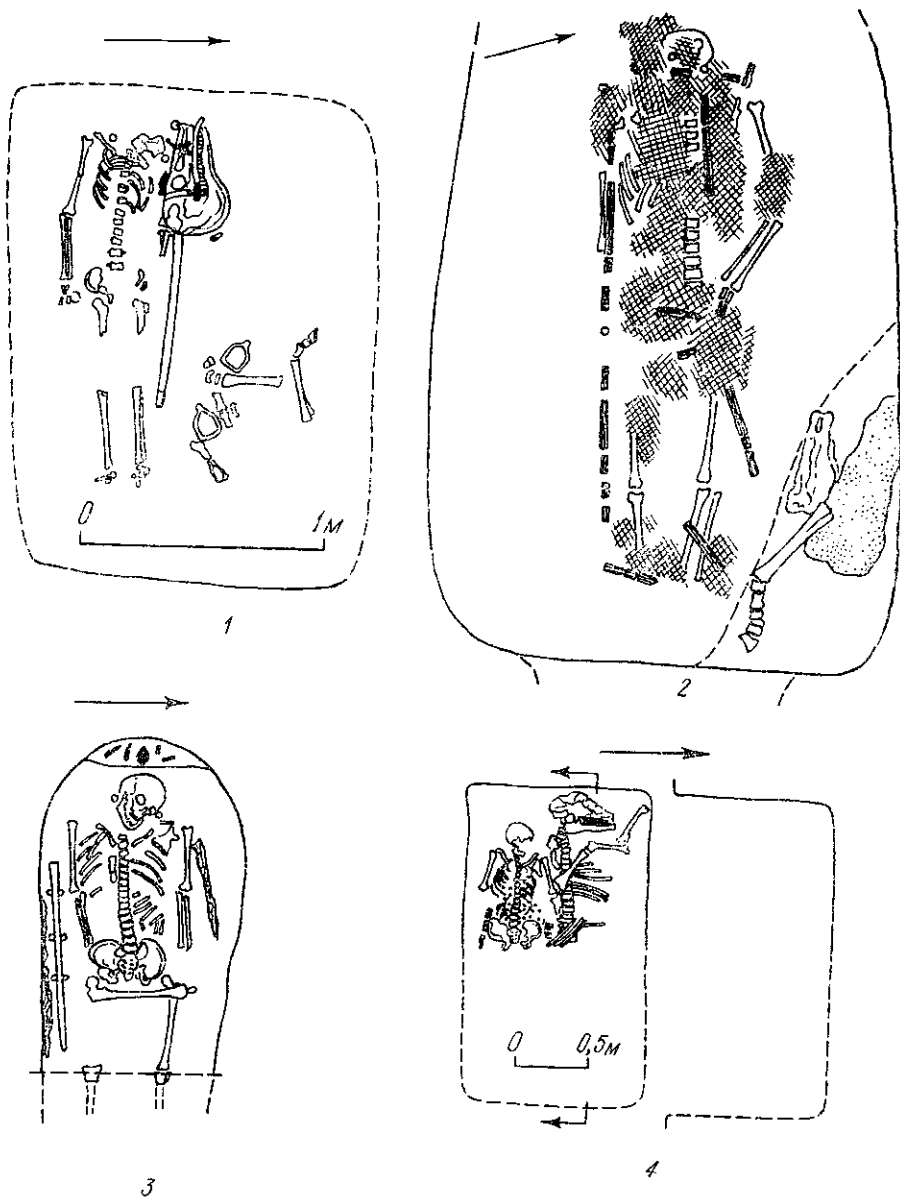

Рис. 1. Північнопричорноморські поховання з наремінними прикрасами:
 1 — Новокам'янка; 2 — Булгакове; 3 — Першокостянтинівка; 4 — Трапівка.

му печенігів і торків. Поховання в Сарайли-Кият під Сімферополем за численними аналогіями (розміщення людини і чучела коня головами на захід) відповідає похованням кочовиків I періоду кінця IX—XI ст. Поховання з Тузли Одеської, Новокам'янки і Першокостянтинівки Херсонської областей за обрядом також можна віднести до торко-печенізьких. Поховання в кургані поблизу с. Булгакове Миколаївської області здійснено на великій глибині у скіфській катакомбі, що є звичайним для особливо багатих могил. Похований лежав головою на захід, чучело коня на приступці майже в ногах людини⁴. Вуздечковий набір з Мирного трапився в похованні зі східною орієнтацією і чучелом коня, а поясний набір з Трапівки — в похованні із західною орієнтацією і повним кістяком коня (рис. 1, 1—4). Такі особливості характеризують злиття печенізько-торчеського обряду з половецьким на території найбільших контактів двох етносів — у межиріччі Дністра і Ду-

ною. В іншому районі контактів — у Пороссі простежується запозичення печенігами і торками у половців такої риси обряду, як поховання цілого коня⁵. Ми вважаємо, що поховання в Новокам'янці, Першоко-стянтинівці і Булгаковому відносяться до XI ст., В. Н. Станко і Н. Г. Доконт віднесли поховання Тузли і Мирне до XI ст., а А. М. Кірпічников набори з Гаївки і Сарайли-Кият — до XI і XI—XII ст. Датування інших знахідок не виходить за межі X—XII ст. Поясний набір з Трапівки, на нашу думку, стилістично примикає до інших наборів Причорномор'я, проте віднесений А. О. Добролюбським і Л. В. Суботиним до рубежу XIII—XIV ст., у тому числі і на основі аналізу поховального обряду. Поява у північно-західному Причорномор'ї змішаного печенізько-торко-половецького обряду допомагає з'ясувати деякі обставини історії населення в X—XI ст.

Відомо, що мад'яри залишили Північно-Західне Причорномор'я наприкінці IX ст., а степ між Дніпром і Дністром заселили печеніги, що зафіксовано похованнями кінця IX — початку X ст.⁶ В епоху Константина Багрянородного на заході володіння печенігів доходили до Серету, а тиверські поселення в Подністров'ї пустували. В цей час у межиріччі Дністра і Дунаю існує балкано-дунайська культура, яка, на думку С. О. Плетнєвої, мабуть, була локальним варіантом салтово-маяцької культури⁷. В XI—на початку XII ст. (до 1121 р.) напади печенігів, а після 1064 р. і торків на Візантію з-за Дунаю залежать від їх взаємовідносин з половцями і Руссю⁸. Об'єднавшись, печеніги і торки спустошують містечка-фортеці на правому березі Дунаю, про що свідчить яскравий опис Анни Комніної⁹. Поява половців на північному кордоні Русі за літописом відноситься до 1055 р., проте на Дунаї найбільш активні бойові дії відбувалися у 90-і роки XI ст. Вони пов'язані з ім'ям половецьких ханів Боняка і Тугоркана, запрошених Олексієм Комніним для участі у візантійсько-печенізькій війні. В цей час половці кочували поблизу Південного Бугу. В середині XII ст. кордоном у Причорномор'ї між ними і печенігами став Інгулець¹⁰. Ймовірно, під час пересувань половців в степах північно-західного Причорномор'я відбувалося запозичення деталей поховального обряду.

Наведені факти свідчать про те, що більшість наборів наремінних прикрас походить з поховань печенізької і торчеської знаті і датуються в межах X—XII ст. Про поширення у печенігів посуду з коштовних металів, прикрашеної зброї і наремінної гарнітури сповіщають автори середньоазіатсько-хорасанського Зведення давніх джерел про Східну Європу, наприклад у Гардізі: «Ці печеніги володіють стадами; в них багато коней і баранів, а також багато золотого і срібного посуду, багато зброї. Вони носять срібні пояси...»¹¹.

Асортимент наремінної гарнітури і деякі конструктивні особливості збруйних і поясних наборів, зокрема принцип розміщення бляшок, формувалися у кочовому середовищі далеко на схід від Причорномор'я. В трапівському поясі великий наконечник не протягувався через кільцеприймач, а звисав поряд (рис. 2, 1). Він подібний до мад'ярського і запропонованої реконструкції салтівських поясів Б. А. Шрамка¹². Хоча наборні пояси в Причорномор'ї відомі з сарматських часів, конструкція трапівського поясу бере початок від давньої тюркської традиції. Близькі пояси знаходимо в пенджикентському живописі, в похованнях IX—X ст. з курганів Південного Уралу, в алтайських тюрк VII—IX ст., на Північному Кавказі у VIII—IX ст.¹³ Вузечка прикрашалась досить складним набором металевих прикрас, що закріплювалися на ремнях за допомогою штифтів з шайбами. На стиці ременів храпу з ремнями налобним і перенісся розміщувалися решми — великі листо-подібні бляхи-бубонці. На перетині суголовного, підборіддя і перенісся закріплювалися хрестоподібні розподілювачі, на інших ремнях — нако-вечники, бляшки-шайби, бляшки прямокутної форми. Уяву про порядок розміщення окремих бляшок дають реконструкції А. М. Кірпічникова вузечки з Гаївки і автора з Новокам'янки і Булгакового (рис. 2, 2—

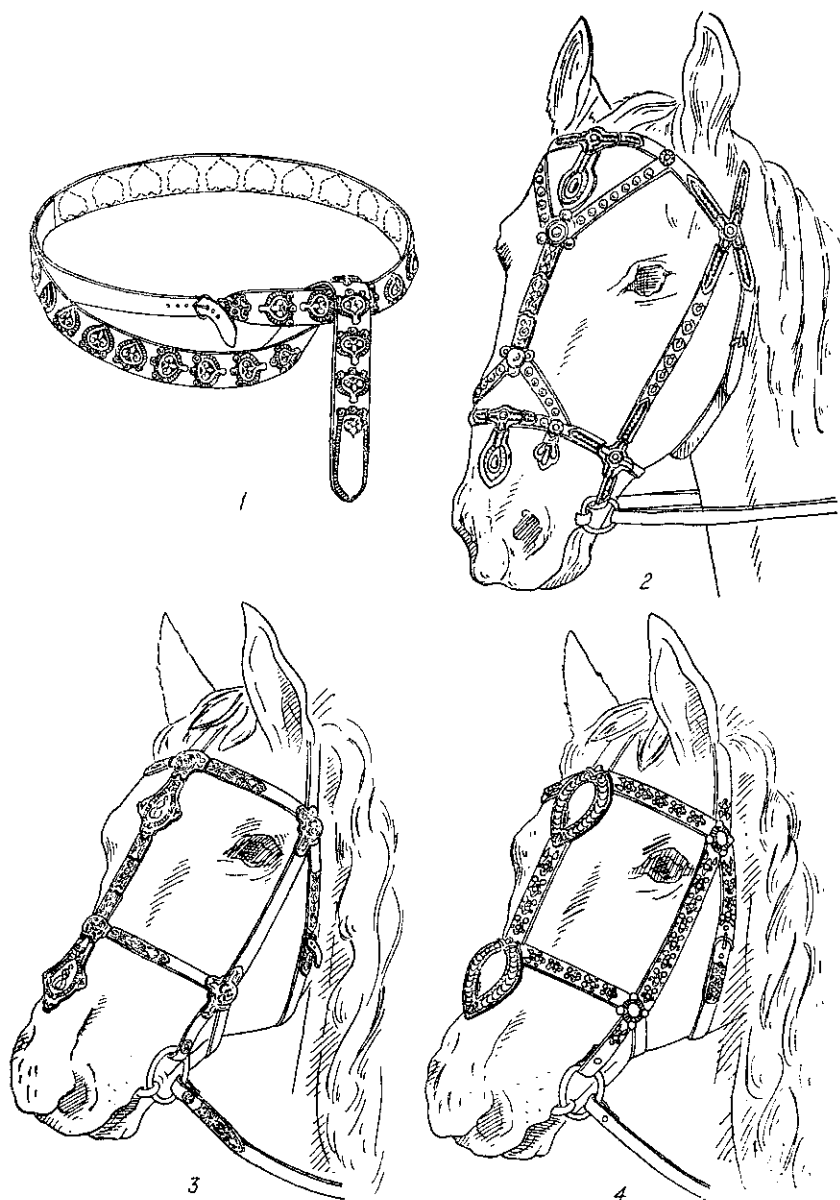

Рис. 2. Реконструкції поясу і вуздечок:

1 — Трапівка. Реконструкція автора; 2 — Гаївка. Реконструкція А. М. Кірпічничкова; 3 — Новокам'янка. Реконструкція автора і А. І. Кубишева; 4 — Булгакове. Реконструкція автора.

4). Знахідки вуздечок подібної конструкції відомі в Нижньому Поволжі (Бикове)¹⁴, Південному Сибіру¹⁵. Зображення походять з пам'яток Карпато-Дунайського регіону: сцена полювання з соколом¹⁶ на великоморавській бляшці, на блюдах угорської серії з Утемільського і Мужі¹⁷, а також на візантійських скриньках і мініатюрах, у сценах ладиславського життя¹⁸ (рис. 3, 1—4). Проте вуздечки з Причорномор'я типу гаївсько-новокам'янської відрізняються від інших використанням двох великих реш на ремені храпу (Гаївка, Новокам'янка, Сарайли-Кият, Мирне, Котовка). Листоподібні «гучні» бляхи в VII—X ст. часто прикрашали ремені підперся і суголовний, про що свідчать знахідки в давньоруських курганах і зображення на согдійському шовку, в живопису Пенджикента, на блюдах угорської серії та на інших па-

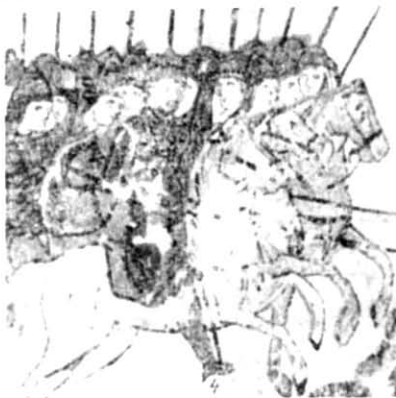

Рис. 3. Зображення вершників з прикрашеними вуздечками на пам'ятках мистецтва IX—XIV ст.:

1 — срібна бляха IX ст. з Старе Место; 3 — глечик № 2 IX ст. з Надь Сент Міклошського скарбу; 2 — скринька IX—X ст. із зображенням візантійського імператора; 4 — візантійські вершники в рукопису Скїлиці XII—XIII ст.; 5 — вершник Куман зі сцени ладиславського житія в костьолі з Великої Ломниці (Словаччина, близько 1300 р.).

м'ятках середньовічного прикладного мистецтва¹⁹. В них ремінь храпу відсутній.

Асортимент бляшок вуздечкових наборів включає крім решм кілька типів круглих бляшок з декором у вигляді хвиль, розеток, кілець, наконечників з декором різних традицій, чотирипелюсткових, квадратних і прямокутних бляшок тощо. Частина цих бляшок Г. О. Федоров-Давидов заніс до класифікаційного списку старожитностей кочовиків, а ми звели до таблиці (рис. 4) типи пам'яток Причорномор'я. Майже всі вони мають східні прототипи, що існували раніше. Так, три прорізні бляхи (рис. 4, 17) для з'єднання трьох ременів (Гаївка) відомі з поховань VIII—X ст. у Казахстані, Велико-Тарханському і Танкеївському могильниках, Комаромсентпетер, Кетпо і Каранчлапуйте в Угорщині, з Старо-халіловського кургану № 6 IX—X ст. і Ямаші-Тауського кургану № 2 IX—X ст., могильників Південного Уралу (тип ІІАІ, за Г. О. Федоровим-

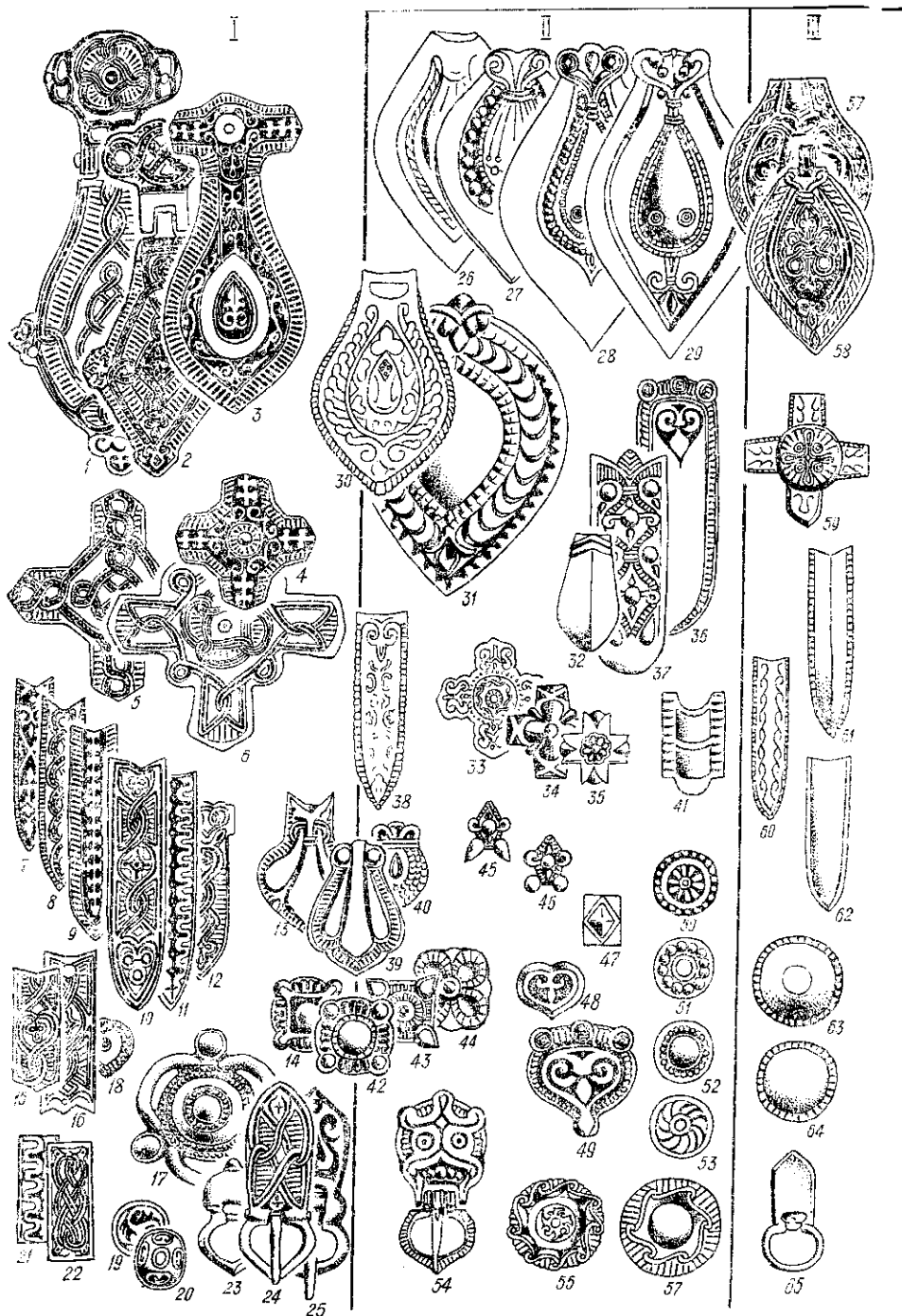

Рис. 4. Групи наремінних прикрас з Причорномор'я:

I — прикраси з візантійськими мотивами; II — прикраси зі «східними» мотивами; III — прикраси давньоруського виробництва. 1, 6, 10, 16, 19, 20, 59 — Новокам'янка; 2, 5, 8, 7, 23 — Сарайли-Кият; 3, 4, 9, 13 — 15, 17, 18, 25 — Гаївка; 11—22 — Першохостянтинівка; 12 — Каланчак; 26, 34, 35, 40, 48 — Горожено; 27 — Першохостянтинівка; 28, 32, 39, 43, 47, 50; 55 — Мирне; 29, 41, 44, 56 — Тузли; 30, 33, 38 — Старошведське; 31, 37, 42, 45, 46; 51, 52 — Булгакове; 36, 49, 54 — Трапівка; 57, 61 — 65 — Котовка; 58—60 — Кам'янка.

Давидовим) ²⁰. Кружлі бляшки з хвилеподібним мотивом Тузли, Мирне траплялися в салтівській культурі (рис. 4, 55, 56), а з мотивом кілець (Мирне, Булгакове) — з самаркандського поховання VI—VII ст. ²¹ (рис. 4, 50—52).

Привертають увагу стилістичні особливості прикрас, що складаються з орнаментальної основи (іконографічні ознаки), архітектоніки форм, засобів передачі орнаментальної форми, а також технології виготовлення. Це дає змогу визначити ремісничі традиції, за якими слід вбачати регіональні школи і майстерні.

А. М. Кірпи́чников вказував на яскраві риси візантійської або східносередземноморської орнаментики деяких причорноморських наборів. Дійсно, чергування кіл більшого і меншого діаметрів з вписаними пальметками, трипелюстками, рослинно-стрічкове плетіння можна бачити в декорі пам'яток Середземномор'я, Аланії і Київської Русі (рис. 5, 9—17). Такий декор з рельєфного джгутювого плетіння вкриває всі деталі наборів із Сарайли-Кият, Новокам'янки і прямокутні бляшки з ременя храпу Гаївки і Першокостянтинівки, наконечник з Каланчака (рис. 5, 1—8). В кола вміщені пальметка, ромбоподібна фігура, трипелюсток, коло з черневою крапкою. На рельєфному джгуті наносилася чернева лінія (решми з Новокам'янки, наконечники з Сарайли-Кият, Каланчака, прямокутні бляшки з Першокостянтинівки) або дві паралельні (наконечники з Новокам'янки, прямокутні бляшки храпу з Гаївки), або одна і дві на одному виробі (хрестоподібні розподілювачі з Новокам'янки) (рис. 4, 1—25). На бляшках з Сарайли-Кията на черневій стрічці плетіння нанесені маленькі кільця, що є, за А. М. Кірпи́чниковим, імітацією зерні, але, скоріше, це кільця на бордюрах медальйонів з декору тканин. Кожен набір має деталі в декорі, що відрізняють його від інших. Так, наприклад, рисунок плетіння хрестоподібних розподілювачів з Новокам'янки порівняно з сарайли-киятськими ускладнені додатковими виступами, на кінцях хреста розширені і рисунок плетіння не має продовження на наконечниках (рис. 4, 5, 6, 8, 10). Аналогії орнаментальному декору перерахованих виробів відомі в візантійських пам'ятках, або в пам'ятках, створених під впливом східносередземноморського мистецтва. Джгутюве плетіння, що відтворює круглі медальйони (ритмічний ряд чергування кіл різного діаметру з мотивами пальметок, ромбів тощо), характерне для мозаїк церкви IX ст. Сан-Круа, XI ст. Хосіос Лукас (рис. 5, 9, 13)²², для рельєфів парапетів і стовпів XI ст. церкви Софії в Охриді²³ (рис. 5, 11). Плетіння з маленькими кружками є на металевій платівці і попони з катакомби № 14 XI ст. Змейської в Північній Осетії²⁴ (рис. 5, 10, 12). Близьке за рисунком плетіння прикрашає меч кінця X — початку XI ст. з Києва, плити на хорах Софії Київської XI ст., миску XIII ст. з Херсонесу, керамічні плити з Константинополя²⁵ (рис. 5, 14—17).

Декор наконечників з Гаївки відтворює інший мотив рослинного орнаменту — схематизовану стеблину з пелюстками або плодами (рис. 4, 9), який є на салтівських наконечниках і реалістичніше виконаний на східному фасаді храму на о-ві Ахтамар²⁶. На двох наконечниках з Першокостянтинівки і на прямокутних бляшках з Сарайли-Кият, на перший погляд, орнамент відтворює два рельєфні хвилеподібні джгути з черневою рисою (рис. 4, 11). Це подвійний кіматіон, що далеко відійшов від античного зразка, відомий на візантійських пряжках X ст., в дрібній візантійській пластичі XII—XIII ст., в малюванні карнизів преславських храмів IX—X ст.²⁷ На трьох наконечниках з Сарайли-Кият і решмах з Гаївки помітні також поширені мотиви східносередземноморського орнаменту — подвійні серцеподібні фігури з вписаною пальметкою, крученої стеблини з паростками (рис. 4, 3, 7). І хоча не всі бляшки мають декор візантійського походження, набори з Гаївки, Сарайли-Кият, Новокам'янки стилістично витримані і демонструють орієнтацію майстрів на візантійський стиль.

Стилістична близькість причорноморських наборів візантійському мистецтву набагато глибша, ніж здається на перший погляд. Графічний характер передачі основних мотивів орнаменту відповідає закономірностям розвитку основних принципів декору візантійського металу. Такі принципи добре простежуються на перегородчастих емалях, на яких

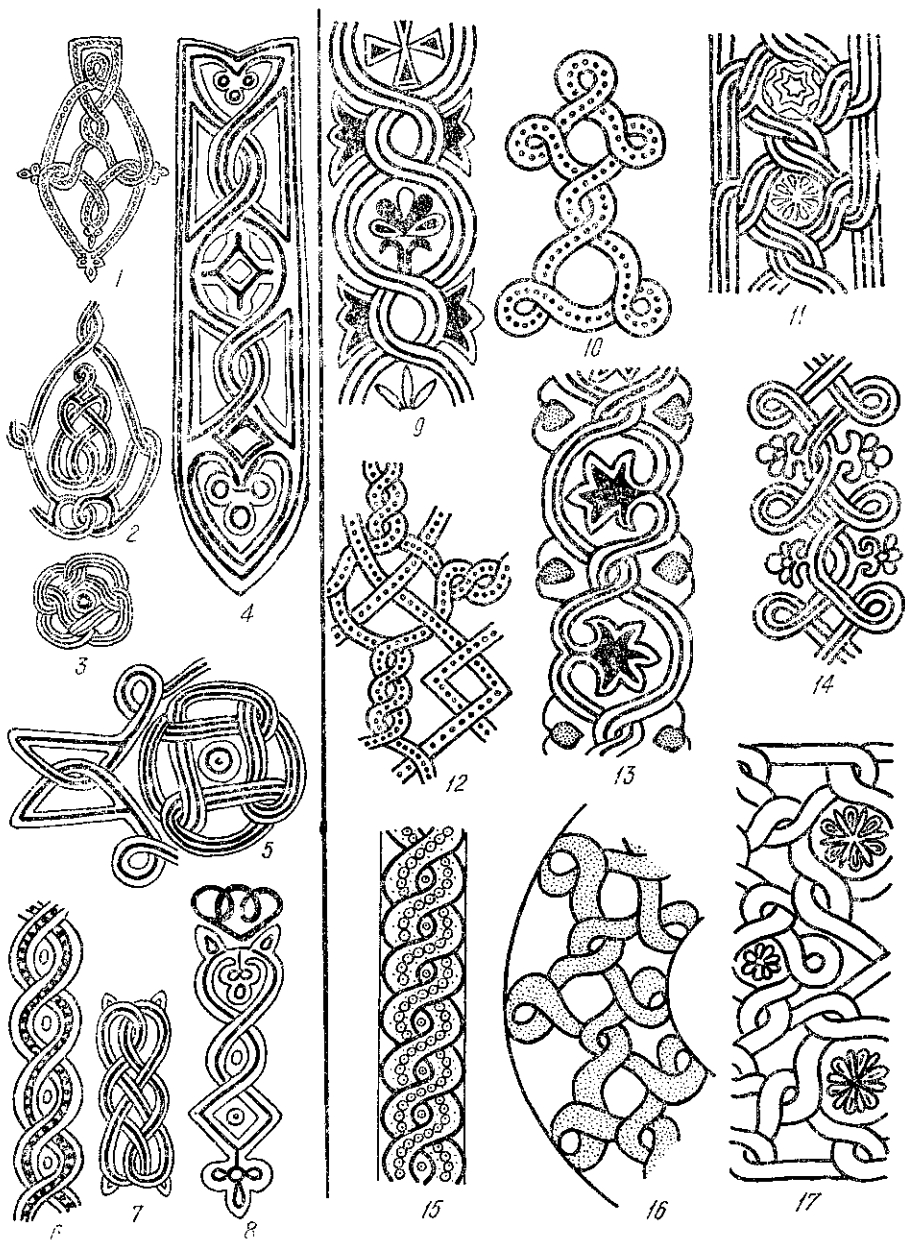

Рис. 5. Мотиви декору прикрас першої групи та їх аналогії:

1, 6 — решма і наконечник з Сарафли-Кият; 2–5 — решма з Новокам'янки; 7 — прямокутна бляха з Першокостянтинівки; 8 — наконечник з Каланчака; 9 — мозаїка XI ст. з Хосіос Лукас; 10 — пластинка XI ст. з Змейської; 11 — рельєф стовпа XI ст. з церкви Софії в Охриді. 12 — попова XI ст. з Змейської; 13 — мозаїка з Сан-Круа; 14 — руків'я меча кінця X — початку XI ст. з Києва; 15 — керамічні плиткі IX–X ст. з Константинополя; 16 — полив'яна миска XIII ст. з Херсона; 17 — плита з Софії Київської XI ст.

графічний характер зображення формується у другій половині XI ст.²⁸ Гравірований рисунок і штриховане тло як основні техніко-стилістичні прийоми візантійської поливної кераміки XI ст., що були запозичені гончарами з металевого посуду, витіснили домінуючі до цього рельєф і роспис²⁹. Ці ознаки візантійського стилю XI ст. (ребристе тло або канельований золочений бордюр, випукла полірована поверхня для розміщення основного мотиву орнаменту, графічний характер декору — плоске джгутове плетіння, чернева риса або тло) відбилися і в причорноморських наборах. Канельований бордюр є на поясах прикрасах Калинівського могильника, Саркела, тобто як засіб декорування він

застосовувався до XI ст.³⁰ Але лише на виробих з Причорномор'я канельований бордюр перетворився в мерхтливе тло, що створило контраст між контурною рисою черні на стрічці срібла і золоченого тла. Таке тло співзвучне золоченому тлу візантійської мозаїки. Блискучість золоченого тла знаходиться у відповідності з його образним сприйняттям візантійцями, у яких воно асоціювалося з світом істини, нетління і слави³¹. Рослинна плетінка з черневою рисою і золоченим тлом прикрашає срібні піхви саблі кінця X ст. з с. Татарський Толкиш³² (колишня Казанська губернія), але всім трьом ознакам засобів передачі орнаментального декору відповідають лише причорноморські вироби.

Окремо відзначимо трапівський поясний набір, який, на нашу думку, відноситься до іншої ремісничої традиції і виявлений в кургані на березі о-ва Сасик. Він складається з серцеподібних бляшок двох типів, що мало різняться між собою: з виступом на гострому кінці — 13 екз., без виступу — 18 екз. З набору походить найбільший з відомих у причорноморських наборах наконечник розміром 84×30 мм. На кожній бляшці і на наконечнику на тупому кінці по три декоративних виступи, а на гладкому полірованому тлі в техніці інкрустації виконано мотив трипелюстки, який вписаний в серцеподібну фігуру (рис. 4, 36, 49, 54). Пряжка має овальну рамку з загостреним кінцем і п'ятикутним щитком з виступами. На ній інкрустацією виконаний мотив рослинного пагону і симетрично розташованих кілець з крапкою всередині. Цей мотив являє тамгоподібний знак, найбільш близькою аналогією якого є знак з Сулекської писаниці IX—X ст. в Хакасії та деякі тамги, зібрані І. Бона³³.

Спільною рисою кожної деталі набору є канельований золочений бордюр. Проте він не переходить у тло і не контрастує з мотивом трипелюстки, що виконана срібним дротом по сріблу бляшок. Автори першої публікації трапівського поясу вважають, що орнамент бляшок знаходить відповідність серед орнаменту давньоруських мініатюр і зброї, звідки його, певно, і запозичили печеніги-торки. Це твердження суперечливе з двох причин: 1) автори вважають, що набір металевих прикрас виготовили печеніги або торки; 2) мотив трипелюстки, або пальметки в серцевидній фігурі відомий в мистецтві дуже великого регіону (рис. 6, 12, 17). Іконографічно близькі мотиви є на кістяній платівці з кургану X ст. поблизу Седнева, на квадратних бляшках від сумок X ст. з Чернігова, Києва, Угорщини³⁴ (рис. 6, 17). Мотив трипелюстки з перехватом у вигляді дужки з загостреною середньою пелюсткою і заокругленими боковими ми бачимо на согдійській чаші ВС 121 (IX ст.) (рис. 6, 15) і на металевих прикрасах кінця IX — початку X ст. з Антоновки Миколаївської області.³⁵ Подібні мотиви трапляються на поясних прикрасах з Пербеге в Угорщині, в архітектурному орнаменті Середньої Азії IX—XII ст., на глечичку з Покровського IX—X ст.³⁶ (рис. 6, 13, 14, 16).

Суперечливий і принцип датування деяких типів речей і пряжок з поясного набору. Навряд чи поясну пряжку з Трапівки можна віднести до типу К ХХ, за Г. О. Федоровим-Давидовим, де в розділі значаться звичайні бляшки, але не пряжки з рамкою. На нашу думку, пряжка відноситься до типу Г II, за Г. О. Федоровим-Давидовим. Такий тип пряжки, де рамка, п'ятикутний щиток і язичок обертаються навколо однієї осі, відомі в комплексах могильника Мидлань-Шай, що датується монетами другою половиною VIII—першою половиною IX ст. Такий тип поєднання щитка з рамкою і язичком В. Ф. Генінг вважає характерним для третього періоду розвитку поясної гарнітури Прикам'я, тобто до другої половини VIII — першої половини IX ст.³⁷ Досить близькі за конструкцією пряжки з Велико-Тиганського могильника, з угорських поховань X ст., з саркельського скарбу 965 р.³⁸ Те ж саме стосується датування наконечників стріл (за авторами тип В XI, на нашу думку В IV), аналогії яким відомі в Новотроїцькому городищі, в культурному шарі Новгорода другої половини XI ст.³⁹ Таким чином,

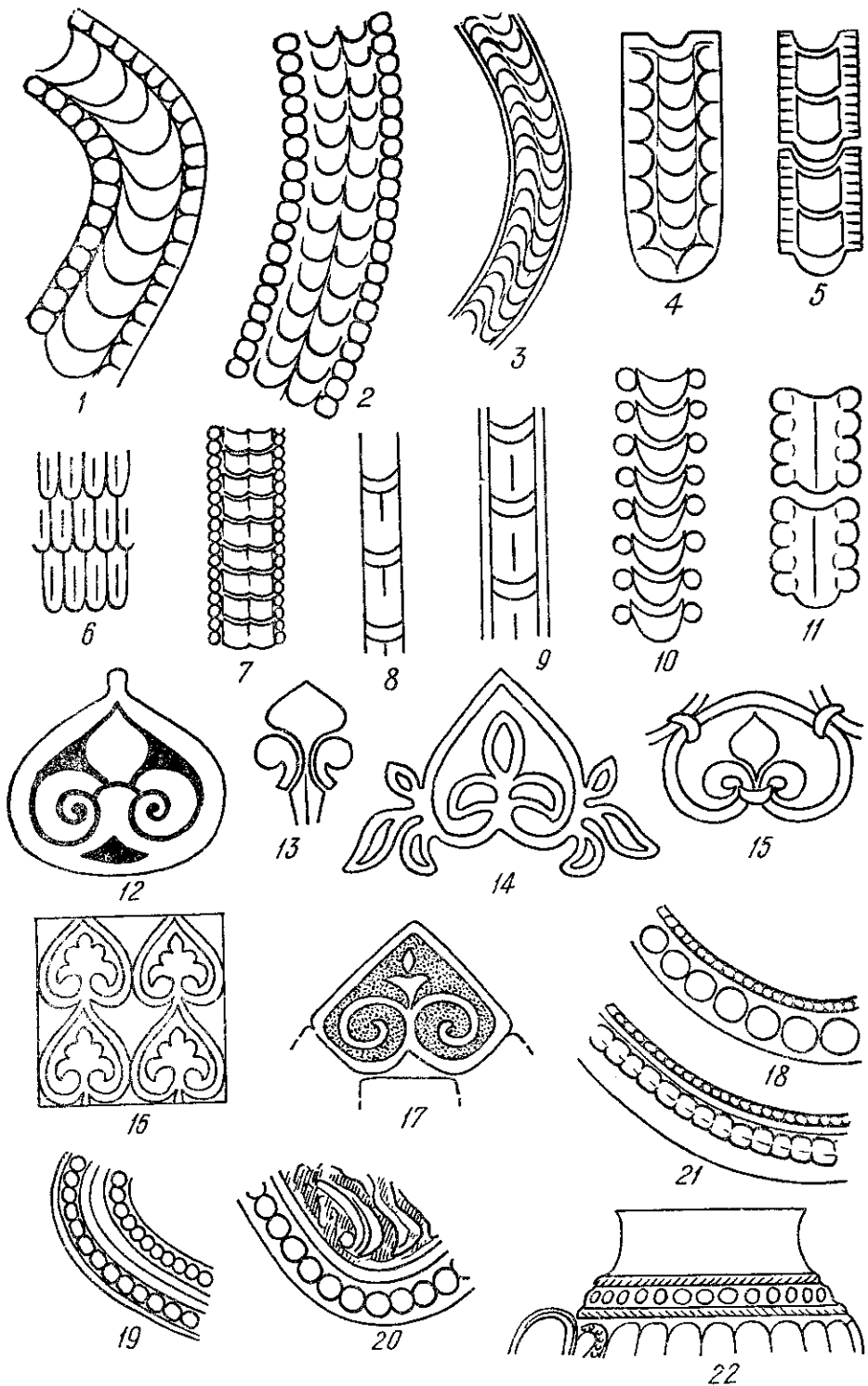

Рис. 6. Мотиви декору прикрас другої групи та їх аналогії:

1 — решма з Булгакового; 2 — глечик кінця IX ст. з Надь Сент Миклошського скарбу; 3 — саманідський глечик X ст.; 4 — наконечник з давньоугорського поховання в Зсмпліні; 5 — пояс з Тузлі; 6 — курільниця кінця VIII—початку IX ст. з Ермітажу; 7 — ремінь X ст. з Каранаєвських курганів на Південному Уралі; 8 — Утемільське блюдо X ст. «угорської» групи; 9 — глечик середини XI ст. з Мало-Аніковської; 10 — на-ремінні прикраси з Антонівки кінця IX — початку X ст.; 11 — пояс кінця VIII — першої по-ловини IX ст. Велико-Тиганського могильника; 12 — бляшка з Трапівки; 13 — глечик IX—X ст. з Покровського; 14 — палац саманідів IX—X ст. в Афрасіабі; 15 — келих IX ст. з Тамизу; 16 — під X—XII ст. з Самарканду; 17 — сумка з Уйфехерто в Угорщині; 18 — решма з Пер-шокопостантинівки; 19 — бляха X ст. з Кетпо в Угорщині; 20 — наконечник VIII ст. з Долне Дунаєвице; 21 — решма з Мирного; 22 — посудина VIII—IX ст. з Афанасієвого.

недостатньо підстав для датування поховання з Трапівки за інвентарем і поховальним обрядом часом пізніше кінця XI — початку XII ст.

Іншу значну групу прикрас окрім поясу з Трапівки становлять набори з Тузли, Мирного, Булгакового, решма з Першокостянтинівки, деталі наборів з Старошведського і Горожено (рис. 4, 25—56). Для них характерні зовсім інші мотиви орнаменту: волотоподібна хвиля (круглі бляшки з Мирного, Тузли, розподілювач з Старошведського), чотирьох, восьми-, десятипелюсткові розетки, кільця з випуклих кружків, краплеподібні виступи, пероподібні мотиви, стеблини з трьох-п'ятипелюстковими пальметками. На деяких бляшках є канельованій бордюр (Мирне, Тузли, Булгакове, Старошведське), але відсутнє стрічкове плетіння.

На цій групі прикрас переважає гладке поліроване тло і велике значення мають опуклі поверхні. Тобто перше місце посідає не графічний характер зображення мотивів, а архітектоніка кожної речі. Мотиви орнаментального декору другої групи пов'язані з іншою, не візантійською традицією. З цього боку показова решма з поховання в Булгаковому (рис. 4, 31). Вона звичайної листоподібної форми з опуклістю посередині. По краю проходить ряд опуклих півкульок, а ближче до центру ряд пелюсткового орнаменту. Пелюстки заходять одна за одну (рис. 6, 1). Біля одного з загострених кінців — стилізована пальметка з перетином біля основи і виступ у формі пелюстки. Зазначимо, що пелюстковий орнамент (три ряди) прикрашає бляшку з Горожено і решму з Старошведського (рис. 4, 30, 40). Досить близький мотив ряду пелюсток і кульок створює медальон на глечику № 2 з Надь-Сент Миклошського скарбу (рис. 6, 2)⁴⁰. Такий мотив має середньоазіатське походження і відомий на посуді фергано-семирічкової групи VIII — першої половини IX ст., на хорезмійському келиху першої половини VIII ст. і на більш пізньому саманідському глечику X — початку XI ст.⁴¹ (рис. 6, 3). Досить своєрідно він відбився на поясних прикрасах з поховання в Тузли, а також на поясних прикрасах IX—X ст. з Південного Уралу, з Велико-Тіганського могильника VIII—IX ст., з поховання в Антонівці, де одинарний чи подвійний ряд пелюсток з кульками закріплювався на поясі з окремих бляшок (рис. 6, 5, 7, 10, 11)⁴². Тотожний орнамент прикрашає поясні наконечники з Крюково-Кужнівського могильника та з давньоугорського поховання в Земпліні⁴³ (рис. 6, 4). Кулеподібні і краплеподібні виступи на квадратних і ромбичних бляшках з поховання в Булгаковому схожі на виступи бляшок із саркельського скарбу 965 р., а невеликий за розмірами наконечник нагадує наконечники з давньоугорських поховань X ст., саркельського скарбу і київський з набору ливарних формочок другої половини X ст.⁴⁴ Все це вказує на значно ранішу дату створення набору з Булгакового порівняно з наборами типу Гаївка-Новокам'янка, швидше на другу половину X — початок XI ст.

Наремінні прикраси з Мирного, Тузли мають спільні з булгаківськими мотиви декору — краплеподібні виступи на квадратних бляшках з Мирного, кулеподібні виступи на трипелюстковій бляшці з Мирного, а набори з Горожено і Старошведського — відзначені вище пелюсткові бордюри. Прямокутні бляшки з мотивом пелюсток з Тузли мають цікаву аналогію в зображенні вуздечкових прикрас на Утемільському блюді X ст. і більш ранні аналогії у східному металевому посуді (келих з Мало-Аніковської і мальцівське блюдо VIII ст.), а також на курильниці (пелюстки-пера) кінця VIII — початку IX ст. з Ермітажу⁴⁵ (рис. 6, 5, 6, 8, 9).

Більш цікаві з точки зору орнаментального декору решми. На краплеподібному виступі у решм з Тузли, Мирного, Горожено, Першокостянтинівки нанесені по два кружечки з крапкою або два отвори (рис. 4, 26—29). На решмах з Тузли і Мирного (Горожено — ?) основний мотив — дві стеблини, що роблять завитки, потім переходять у бордюр навколо виступу і закінчуються біля загостреного кінця пе-

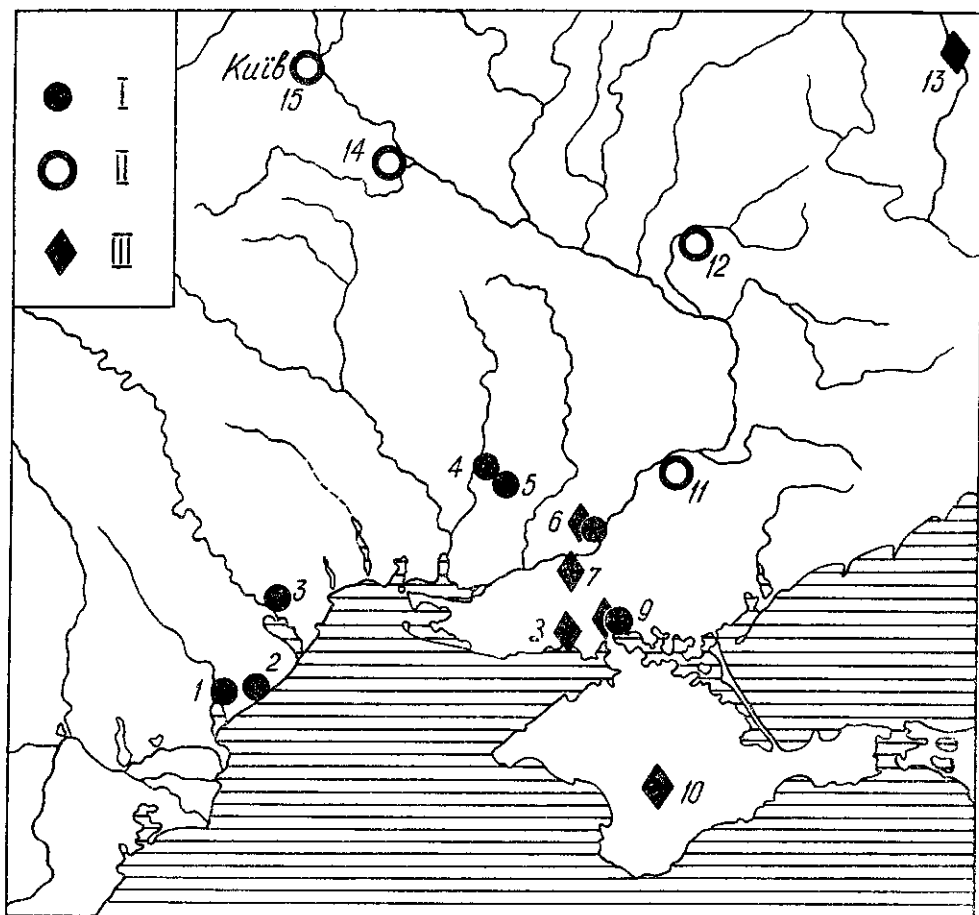

Рис. 7. Карта знахідок наремінних прикрас:

I — «східна» група, II — «давньоруська» група, III — «візантійська» група. 1 — Трапівка, 2 — Тузли, 3 — Мирне, 4 — Новогорожено, 5 — Булгакове, 6 — Зміївка (Старошведське), 7 — Новокам'янка, 8 — Қаланчак, 9 — Першокостянтинівка, 10 — Сарайли-Кият, 11 — Кам'янка, 12 — Котовка, 13 — Гаївка, 14 — Книжа Гора, 15 — Київ.

люсткою або пальметкою. Стеблини мають перетин, чим нагадують листоподібну бляшку з Колошвар в Угорщині⁴⁶. Випуклі кружечки бордюрів решм з Мирного і Першокостянтинівки схожі на бордюри чеканевої бляшки з давньоугорського поховання в Кетпо і великоморавського наконечника VIII ст., знайденого в Долне Дунаєвице⁴⁷ (рис. 6, 19, 20).

Проте без сумніву і причорноморські, і давньоугорські мотиви декору наслідують декор медальйонів східного посуду: декор з випуклих кружечків прикрашає медальйони на денцях посуду «тюркських форм» VIII—IX ст. (кухлі з Афанас'єво і Стерлітамака)⁴⁸ (рис. 6, 22).

Перелічені вище особливості орнаментального декору наборів переконують нас у тому, що вони виготовлені у майстернях зі східною орієнтацією. За часом побутування ці набори співпадають з наборами візантійської орієнтації в декорі (типу Гаївки—Новокам'янки) і дещо випереджають їх. Про це свідчить найраніший набір прикрас з Булгакового і його близькість до давньоугорських прикрас X ст. Але в похованні з Булгакового трапились трикутні штамповані бляшки від комірця шовкового халату, що мають декор з плетива і канельоване тло, зовсім як на наремінних прикрасах типу Гаївки—Новокам'янки. Майже тотожні квадратні бляшки з Гаївки і Булгакового і трипелюсткові з Гаївки і Мирного (рис. 4, 13, 39, 14, 42). Очевидно, у Причорномор'ї в

XI ст. існували дві художньо-ремісничі традиції або школи, майстри яких розвивали здобутки мистецтва Візантії і Сходу. Визначити місце виготовлення прикрас допомагає карта пам'яток (рис. 7), на якій видно, що набори з візантійською орієнтацією в декорі тяжіють до Криму, а зі східною — до Північно-Західного Причорномор'я.

Очевидно, поступове переважання візантійського декору було тенденцією розвитку як наремінних прикрас, так і прикладного мистецтва Причорномор'я. Набори X — початку XI ст. складаються з десятків бляшок невеликого розміру, а більш пізні — з наконечників і решм подовженої форми. Цікаво, що подібна закономірність розвитку деталей в бік подовження форм простежена на киргизьких вуздечкових прикрасах XI—XII ст і в Південному Сибіру⁴⁹. Коли це твердження справедливо, то більш пізні прикраси з Сарайли-Княт і Новокам'янки — це друга половина XI ст. і, можливо, початок XII ст. Вуздечка з Гаївки має чимало бляшок малих розмірів (127 екз.) і деталі, виготовлені в різних традиціях, що свідчить про неодноразове замовлення та виготовлення. Трипелюсткова бляшка з гаївського комплексу має аналогію в значно ранішому наборі з Мирного, а трактуванням пелюсток і ребристим бордюром нагадують фриз на глечики № 5 скарбу з Надь Сент Міклош⁵⁰. (рис. 8, 11—13). Не виключено, що частина набору виготовлена в першій або другій чверті XI ст. Це підтверджується знахідкою у похованні монети Василя II і Константина VIII (976—1025 р.).

Поширенню зрілих форм візантійської орнаментики в Північному Причорномор'ї сприяли кілька обставин: політичні і культурні впливи Візантії у Нижньому Подунав'ї і Криму, активні торгові відносини кочовиків з осілим населенням і, можливо, печеніго-візантійські війни, Константин Багрянородний сповістив про залежність населення Херсонесу від торгівлі з кочовиками, оскільки вони закупляли у печенігів шкуру і віск, які перепродували у Візантію. Північнокримський степ, певно з середини X ст., займало печенізьке плем'я, про зв'язки якого з Херсонесом повідомляється так: «Вони ведуть торгівлю з херсонеситами і виконують доручення як для василевса, так і в Русі, і в Хазарії, і в Зіхії, і у всіх тамтешніх землях, отримуючи, звичайно, від херсонеситів задалегідь означену винагороду за ці самі послуги відповідно важливості доручення і за своєю працею, як-то: влаттії, прандії, харерії, пояси, перець, червоні кожі парфянські та інші предмети...»⁵¹. Цікаво, що пізніше, в XII—XIII ст., на парадному костюмі кочовиків відбився вплив посередницької торгівлі: змінився крій каптанів у половців, що мешкали поблизу візантійських провінцій — у груп придніпровської, лукоморської та кримської⁵². Слід відзначити факт виробництва деталей візантійських поясних наборів і пряжок більш поширених типів у Херсонесі ще в VII—VIII ст.⁵³

У нижньому Подунав'ї після анексії території Першого Болгарського царства, з одного боку, складається культура з сильним візантійським впливом, з другого — посилюється тиск печенігів, особливо на початку XI ст. На землях Північно-Східної Болгарії знайдені наремінні прикраси різних типів при розкопках городища Стирнем у Болгарії і Пекуюл Луй Соаре у Румунії⁵⁴. Анна Комніна сповіщає про осідання печенігів у другій половині XI ст.: «скіфи (тобто печеніги) по свободі переправились через Данувій, почали грабувати сусідні землі і загарбали кілька містечок. У дальшому, помалу угамувавшись, вони почали оброблювати землю, сіяти просо і пшеницю»⁵⁵. Можливо, візантійський вплив у галузі художньої металообробки не мав «чистий» характер і печеніги в Добруджі натрапили на традицію, що виробила специфічний стиль орнаментального декору металевих прикрас і розпису монументальних споруд у Преславі. К. Міятев, Н. Мавродінов вбачали в преславській орнаментіці чисто арабські риси: мотив двоярусної сасанідської пальметки, серцеподібні мотиви, які поширюються в цей час і у мад'яр, і в Хазарському каганаті⁵⁶. У Преславі також відомі переробки античних або візантійських форм орнаменту.

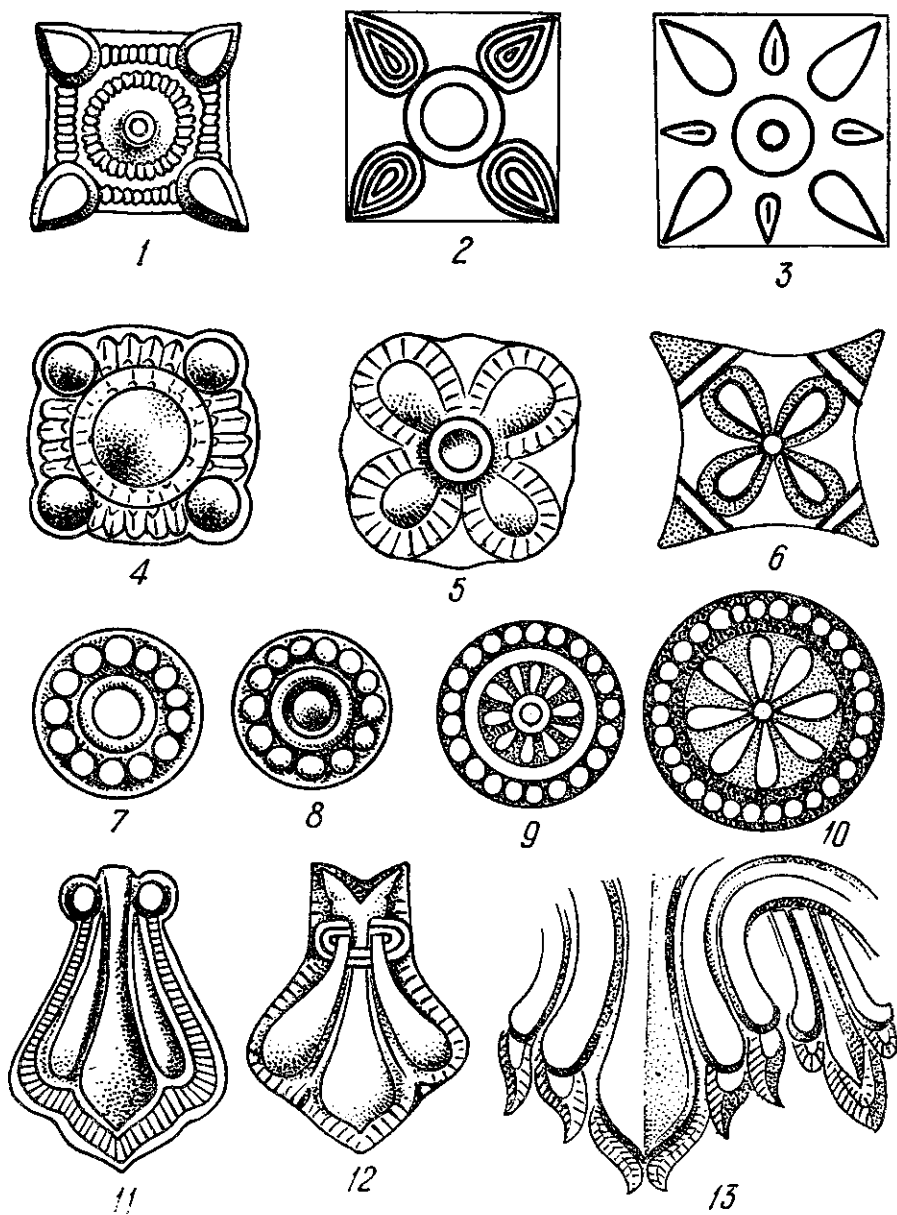

Рис. 8. Наремінні прикраси другої групи і аналогії мотивам декору:

1 — бляшка з Мирного, 2 — керамічна плитка IX—X ст. з монастиря «Тузлялик», 3 — керамічна плитка IX—X ст. з Круглої Церкви в Преславі, 4 — бляшка з Булгакового, 5 — бляшка з Тузли, 6 — керамічна плитка IX—X ст. з монастиря «Тузлялик»; 7 — бляшка з Булгакового, 8 — дастархан IX—X ст. з Куйрук-Тепе, 9 — бляшка з Мирного, 10 — керамічна плитка IX—X ст. з нижньої церкви в «Тузлялик», 11 — Бляшка з Мирного, 12 — бляшка з Гаївки, 13 — глечик № 5 кінця IX—початку X ст. з Надь Сент Міклошського скарбу.

Таким чином, незважаючи на орієнтацію мистецтва Болгарії на візантійський стиль, у прикладному мистецтві і декоративному розписі відчутні впливи мистецтва країн ісламу. Однакові тенденції, пов'язані з орієнтацією майстрів-керамістів на східні сюжети в херсонській полив'яній кераміці, відзначав А. Л. Якобсон. На нашу думку, друга група металевих прикрас з Причорномор'я виготовлена місцевими провінціально-візантійськими або ісламськими майстрами, яким були добре відомі східні джерела орнаментики. Вони могли працювати на замовлення кочовиків або місцевої адміністрації болгарських міст Нижнього Подунав'я, а потім у містах — фортецях феми Парістріон або в Криму, що менше вірогідно. Доречно згадати, що саме в посуді «балканської»

і «угорської» серій IX—X ст. помітні запозичення з іранських і середньоазіатських зразків. Порівнюючи чотирипелюсткові і круглі бляшки з Мирного і Булгакового з керамічними плитками з Преслава і блюдами з Куйрук-Тепе, можна впевнитись в поширенні однакових мотивів на значній території (рис. 8, 1—10) ⁵⁷.

Третя група прикрас репрезентована знахідками решм, наконечників, розподілювачів і бляшок круглої форми з Кам'янки і Котівки. Декор досить скромний: пагін з S-подібних завитків на розподілювачах і наконечниках з Кам'янки, хрестоподібні мотиви на тих же розподілювачах, бордюр з ряду невеликих кружечків, що нагадують імітацію зерні

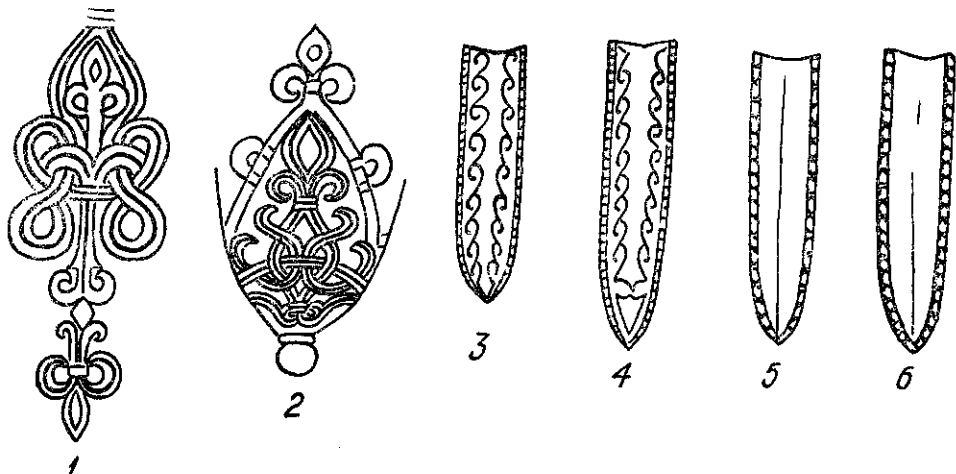

Рис. 9. Мотиви декору третьої групи прикрас та їх аналогії:

1 — решма з Кам'янки, 2 — наконечник піхов першої половини XI ст. з садиби Десятинної церкви, 3 — наконечник з Кам'янки, 4 — наконечник з Княжої Гори, 5 — наконечник з Києва, 6 — наконечник з Котовки.

(рис. 4, 57—65). Найважливішою є діагностична ознака — декор решм звичайної листоподібної форми з виступом посередині. На краях — бордюр з стрічкового плетіння, що на решмі з Кам'янки нагадує меандр. Котовську решму вкривають рослинні пагони з пелюстками (навколо виступу), а кам'янську — мотив трипелюсток, що «виростають» з реміно-стрічкового плетіння (на виступі). Ми згодні з А. М. Кірпічниковим, що аналогії декору відомі у давньоруських старожитностях X ст. Це, передусім, плетінка з трипелюстком на піхвах з поховання в садибі Десятинної Церкви, плетиво на перехресті шаблі з Княжої Гори, стрічковий декор так званої шаблі Карла Великого з Відня східноєвропейського походження (рис. 8, 1, 2) ⁵⁸.

Про давньоруське походження третьої групи прикрас свідчать знахідки наконечників типу кам'янського на Княжій Горі та в культурному шарі 70—80-х років X ст. Новгорода і типу котовського в Києві на Старокиївській горі (рис. 9, 3—6) ⁵⁹. На карті знахідки прикрас третьої групи виразно розміщуються поблизу Дніпровського торговельного шляху «до греків» (рис. 9, 7). Можливо, до цієї групи прикрас слід віднести деякі речі з Угорщини, решму з Фундорта ⁶⁰ з бордюром навколо виступу у вигляді крученого пагону і вже згадувану решму з Колошвара. В давньоруських містах виготовлялись речі, декор яких наслідував орнаментальні мотиви причорноморських прикрас першої і другої груп, наприклад поясний набір кінця X — початку XI ст. з с. Городця на Волині, наруч з плетивом і черневою рисою типу Сарайли-Кият-Новокам'янки з Білої Вежі першої половини XI ст. ⁶¹ Дата прикрас третьої групи за аналогіями типів і декору збігається з часом побутування причорноморських прикрас другої групи, тобто друга половина X — перша половина XI ст.

Технологічні особливості причорноморських прикрас всіх виділених нами трьох груп свідчать про високий професійний рівень металооброб-

ки, при якому використовувались такі складні прийоми, як ливарство, тушування, чеканка, чернь, інкрустація, золотіння і різні види гравірування по відлитій моделі. Ми дослідили набори прикрас з Новокам'янки, Першокостянтинівки, Трапівки, Булгакового, Каланчака. Більшість деталей відлита разом з штифтами кріплення у глиняних формочках, на що вказують сліди рельєфного декору зі зворотнього боку кожного виробу, а значить, у глині робився двобічний відбиток з оригіналу. Наконечник з Каланчака відлитий у двобічній кам'яній формі. Після відливки деталь оброблювалась різцем: канельований бордюр, рисунок під інкрустацію або чернь. На бляшках з Трапівки ми бачимо, як рисунок після різця дороблений чеканом для зчеплення з срібним дротом (рис. 10, 1—4). Готова річ піддавалася поліруванню і золотінню. Іноді на бляшках помітні сліди ремонту штифтів, підкладної пластини під решми.

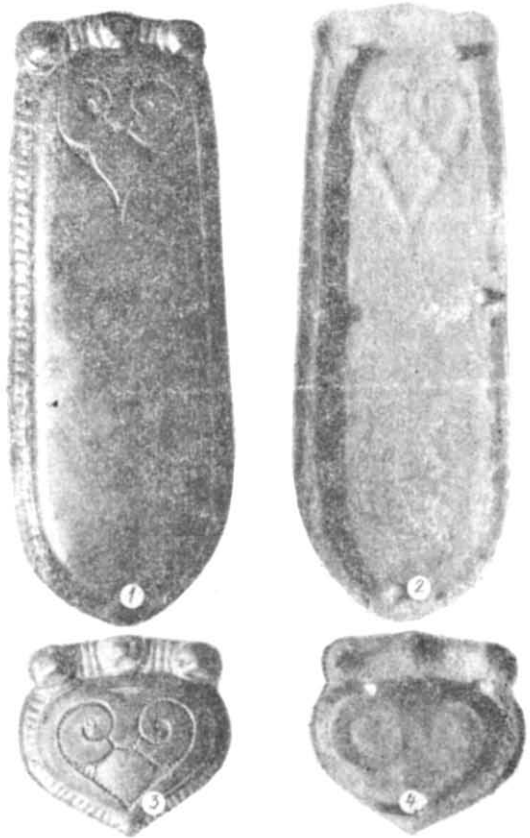

Рис. 10. Макрозйомка деталей трапівського поясу:

1, 2 — наконечник, 3, 4 — бляшка.

Важливі відомості про технологію виготовлення дав аналіз рецептури сплавів. Вивчили набори з Новокам'янки, Першокостянтинівки, Трапівки, наконечники з Каланчака і Києва, всього 52 кількісних спектральних аналізи*. На жаль, інші причорноморські набори опубліковані без даних хімічного складу і лише набори з Тузли і Мирного дають пробірний аналіз — 600 проба.

Більш-менш значні серії для порівняння одержані для Новокам'янки — 31 аналіз, зокрема шматки лому всередині решми, і для Трапівки — 14 аналізів**. Вже на гістограмі концентрацій помітна різниця в сплавах наборів; більш значний відсоток срібла і супроводжуючого його золота в Новокам'янському наборі порівняно з Трапівкою. Цікаві спостереження кореляційних графіків взаємозалежностей між сурмою і вісмутом, сурмою і миш'яком, золотом і вісмутом. На них чітко відрізняються дві групи металу — новокам'янська і трапівська. Для металу трапівського поясу характерна значно вища мікродомішка вісмуту і сурми. Речі з Першокостянтинівки виготовлені з різного металу: метал решми близький металу Трапівки, а наконечників і прямокутних бляшок — Новокам'янки. Аналіз складу сплавів підтверджує наш висновок про належність решми до другої групи виробів, а решти деталей — до першої групи. Наконечник із Києва за мікродомішками ближчий до трапівського металу. Відзначимо, що набори з Мирного і Тузли, що відносяться до другої групи, мають відсоток срібла, близький до більшості речей

* Аналізи одержано у Відділі спектральних методів аналізу Інституту геохімії і геофізики мінералів АН УРСР.

** Спектрограма № 90 від 1978 р. — Новокам'янка, Трапівка; спектрограма № 27, 59, 61 від 1979 р. — Трапівка, Каланчак; спектрограма № 68 від 1980 р. — Першокостянтинівка.

трапівського набору — 58—62%, і лише пряжка — 50%, а також решма з Першокостянтинівки — 54%. Навпаки концентрація срібла в новокам'янських розподілювачах досягає 84—85%, інші деталі набору з Першокостянтинівки (84—89%) і інкрустація в трапівському поясі — 70% (див. таблицю). В останній майже відсутні свинець, цинк, тобто інкрустація відрізнялась темним кольором на зеленуватому тлі бляшок.

Таким чином, для відливання готувався сплав типу білону, в основі якого були срібло і мідь. До лігатурних домішок умовно можна віднести свинець, вміст якого змінюється в межах від 0,3 до 5% в новокам'ян-

Т а б л и ц я. Результати кількісного спектрального аналізу деяких речей з причорноморських наборів

Місце знаходження	п/п	Предмет	№ спектрограм і аналізу	Рік	Склад сплаву						Дані хімічного аналізу
					Cu	Pb	Ag	Zn	Sn	Au	
Новокам'янка	1	Розподілювач	90—3	1978	12	3,5	84,0	0,03	0,01	0,3	85,04 82,33 — —
	2	Наконечник	90—5	1978	15	1,3	82,0	0,05	0,01	1,5	
	3	Решма	99—17	1978	25	1,6	70,0	0,01	0,006	3,0	
	4	„	90—25	1978	30	2,5	66,0	0,1	0,015	1,5	
Трапівка	5	Наконечник	27—8	1979	29	2,8	62,0	5,0	0,1	0,5	59,3
	6	Пряжка	27—3	1979	32,5	6,0	50,0	10,0	0,4	0,35	
	7	Бляшка	27—2	1979	30	5,5	60,0	2,2	1,2	0,4	
Київ	8	Наконечник	59	1979	58,6	3,0	34,0	3,5	0,3	0,08	34,16
Першокостянтинівка	9	Решма	68—1	1980	39,5	0,8	54,0	2,5	1,5	0,4	
	10	Наконечник	68—2	1980	13	1,6	84,0	0,1	0,01	0,8	
	11	Бляшка прямокутна	68—4	1980	8,5	0,6	89,5	0,02	0,004	1,0	

ських і від 2,8 до 8% в трапівських прикрасах, оскільки свинець міг потрапити з вихідних руд або внаслідок переплавок свинцевистої чи свинцево-олов'янистої бронзи. Те ж саме стосується і олова. Гістограма свинцю демонструє пік з концентрацією 1—3% в новокам'янському наборі і 3—10% в трапівському (рис. 11, 1). Середня концентрація золота в усіх деталях новокам'янського оголів'я (зокрема, ремонт підкладних пластин від решм) досягає 1,13%, і 0,83 в деталях першокостянтинівського. Середня концентрація золота в трапівському наборі — 0,33%, решми з Першокостянтинівки — 0,4%. Вміст мікродомішок (олово, цинк, сурма, вісмут, миш'як) свідчить про металургійну близькість деталей кожного з наборів і вказує на одночасне виготовлення їх майстром.

Співвідношення срібла і міді вказує на деякі прийоми виготовлення деталей. Так, вміст срібла і міді в розподілювачах (Новокам'янка) практично однаковий: 84—85 і 12—13%. Концентрація золота в усіх чотирьох зразках не виходить за межі 0,3—0,5%. Співвідношення срібла і міді в решмах з шарнірними розподілювачами інша: 64—70 і 25—30%. Водночас значно вища концентрація золота до 1,5—3%. У семи наконечниках срібла і міді відповідно 80 і 14%. Отже, при виготовленні кожного типу прикрас майстер використовував один тип сплаву, але зі значними «серійними» відхиленнями. Ці дані дають можливість стверджувати, що металургійний сплав готувався неодноразово і, певно, для кожної серії деталей набору. Зрозуміло, що можна виділити деталі різ-

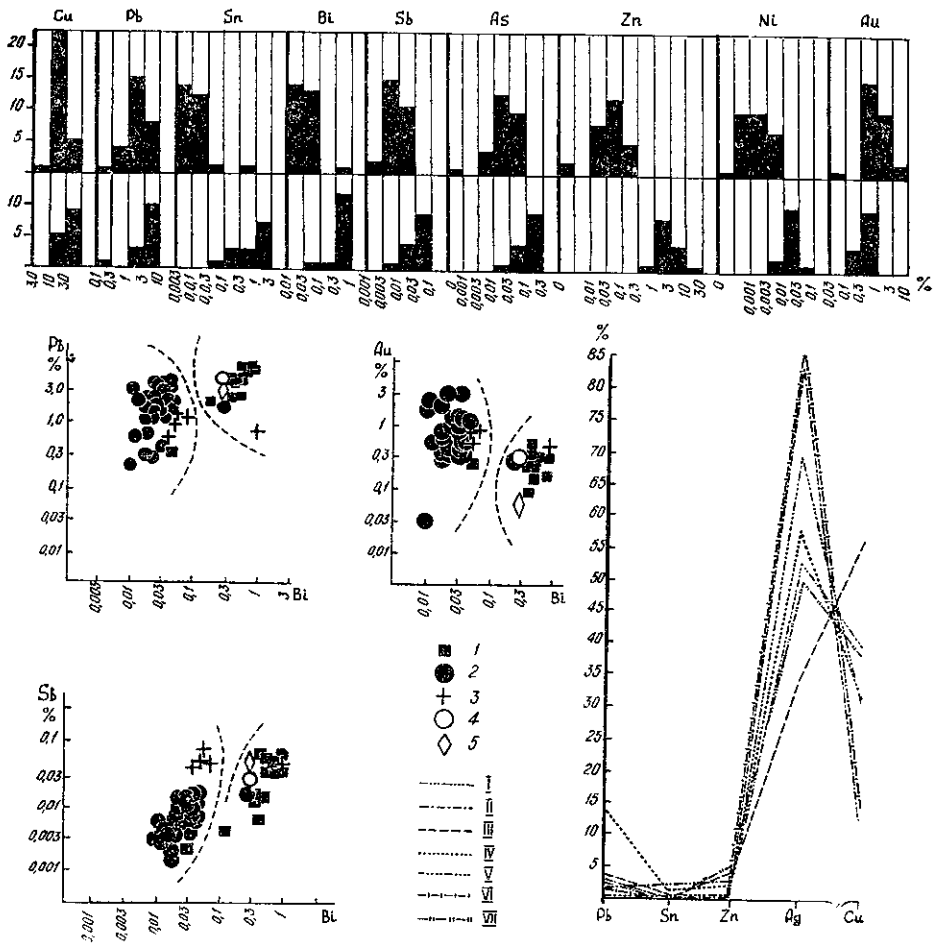

Рис. 11. Гістограми та графіки кореляційної взаємозалежності мікродомішок в метали причорноморських прикрас:

1 — Трапівка; 2 — Новокам'янка, 3 — Першокостянтинівка, 4 — Каланчак, 5 — Київ, 6 — Першокостянтинівка, решма; 11 — Першокостянтинівка, наконечник; III — Київ, наконечник; IV — Трапівка, бляшка; V — Трапівка, інкрустація; VI — Новокам'янка, розподілювач; VII — Каланчак, наконечник.

них наборів, що механічно об'єднані в один. Так, круглі бляшки з новокам'янського набору, що за декором різняться між собою і від стрічкового плетіння інших прикрас, мають 3% цинку і 0,3% олова і лише 8% міді, тоді як у решті концентрація цинку і олова становить тисячні і соті долі відсотку, а міді — 10—30%.

Наконечник з Києва типу котовського віднесений нами до третьої групи прикрас, він відлитий з металу, містить 34% срібла і 0,08% золота. Проте ці дані не характеризують металообробку давньоруських міст, оскільки не збігаються з аналізами сплавів інших пам'яток (наконечник піхов із Десятинної Церкви, прикраси зі скарби X—XI ст.)^{*}.

Дуже цікавим є відповідність сплаву прикрас другої групи рецептурі сплавів для ювелірних виробів середньовічних східних авторів. У перському трактаті XII ст. у Тифлісі⁶² є такий сплав: 1/2 дирхема олова, 2 даніка срібла, 1/2 даніка латуні; 1/2 даніка міді, потім додається 3 дирхема міді і стільки ж за вагою срібла (25 г). Припустимо, що латунь має 20% цинку, і порівняємо сплави:

Незважаючи на те що не враховано збиток «на вигар» і більший відсоток у причорноморських речах цинку і наявність не згаданого в трактаті свинцю, вміст основних компонентів збігається. Це ще одне

* Спектрограми № 31 від 1981 р. (аналізи № 1—10).

підтвердження участі східних ювелірів у формуванні причорноморського центру металообробки.

Звернемо увагу на вагу новокам'янського набору прикрас — 331,5 г, що становить без двох бляшок (по 3 г) з якогось іншого набору вагу, дуже близьку візантійській грошево-ваговій одиниці літра — 327,45 г. Вага трапівського поясу, який зберігся повністю, — 297 г. Якщо взяти вагу вихідної сировини з урахуванням оптимального збитку «на вигар» 11,5% — 331 г., то ця величина також близька візантійському літру. Навряд чи ця вага пов'язана з матеріалом замовника. Наведені дані нагадують деякі розділи «Книги епарха», що стосуються констан-

	Річ	Cu	Pb	Ag	Zn	Sn
1.	Виріб за перським трактатом	39,4	?	54,2%	0,2	6,3
2.	Решма з Першокон-стянтинівки	39,5	0,8	54	2,5	1,5
3.	Бляшка з Трапівки	30	5,6	50	10	0,4

тинопольських торгово-ремісничих корпорацій. У розділах § 8, 9 є вказівки для аргіопратов для контролю держави за ринком дорогоцінних металів: «Якщо одержить від будь-кого для майстерні більше літри нечеканеного металу, то раб конфіскований (в імператорський двір), а вільного — покарано батогами, обстрижено — штраф в один фунт золота»⁶³. Відзначимо, що вага наборів прикрас свідчить про їх виготовлення якщо не візантійськими майстрами, то міськими під державним контролем.

Загалом результати дослідження показують відносно високий рівень художньої металообробки у Причорномор'ї X—XI ст. і участь візантійських і східних майстрів у виробництві деталей костюма-етикета. Виділена група речей давньоруського ремесла. Якщо на першому етапі розвитку в причорноморському центрі переважає традиція ремесла країн ісламу (друга половина X—початок XI ст.), то на другому — перше місце займають впливи Візантії (XI—початок XII ст.). Потребує вивчення питання про локалізацію окремих майстерень у межах Причорномор'я — від Нижнього Дунаю до Приазов'я і Корчева на Керченському п-ові.

¹ *Кирпичников А. Н.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — САИ, 1973, Е1-36, с. 28.

² *Добролюбовский А. О., Субботин Л. В.* Погребение средневекового кочевника у села Траповка. — В кн.: Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. Киев, 1982, с. 168—172; *Доконт Н. Г.* Кочевническое погребение XI в. у с. Мирное. — В кн.: АИСЗП. К., 1978, с. 193—196; *Шапошникова О. Г.* Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971 г. — НА ИА АН УРСР, 1971/28, с. 95—96; *Евдокимов Г. Л.* Отчет о работе Краснознаменной экспедиции ИА АН УССР в зоне строительства Краснознаменной оросительной системы. — Там же, 1978/16, с. 72—73; *Кубышев А. И., Орлов Р. С.* Уздечный набор XI в. из Новокаменки. СА, 1982, № 1, с. 238—246.

³ *Седова М. В.* Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X—XV вв.) — М., 1981, с. 149; Наконечник з Києва походить з розкопу 1971 р. на Старокиївській горі (неопублікований), зберігається в Музеї історії міста Києва.

⁴ *Федоров-Давыдов Г. А.* Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 141.

⁵ *Плетнева С. А.* Древности Черных Клобуков. — САИ, 1973, Е1-19, с. 20—23.

⁶ *Орлов Р. С., Ключищев В. М.* Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників. — Археологія, 1978, 27, с. 75, 79.

⁷ *Плетнева С. А.* Балкано-дунайская культура. — В кн.: Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981, с. 75—77.

⁸ ПСРЛ, т. 2, с. 151—152; *Бибииков М. В.* Византийские источники по истории Руси, народ Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII—XIII вв.). — В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед., 1980 год. М., 1981, с. 98—112.

⁹ *Комнина А.* Алекснада / Вступ. ст. пер. и коммент. Я. Н. Любарского. — М., 1965, с. 203.

¹⁰ *Плетнева С. А.* Половецкая земля. — В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв. М., 1975, с. 275.

¹¹ *Заходер Б. Н.* Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967, т. 2, с. 74.

- ¹² Шрамко В. А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962, с. 281.
- ¹³ Распопова В. И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980, с. 95, рис. 67; Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981, с. 57—62; Археология СССР..., рис. 23, 60.
- ¹⁴ Смирнов К. Ф. Быковские курганы. — МИА, 1960, № 78, с. 216.
- ¹⁵ Савинов Д. Г. Из истории убранства верхового коня у народов Южной Сибири (II тысячелетие н. э.) — СЭ, 1977, № 1, с. 31—48; Худяков Ю. С. Киргизы на Тибете. — Новосибирск, 1982, с. 133.
- ¹⁶ Dekan J. Veľká Morava. — Bratislava, 1976, Obr. 131.
- ¹⁷ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 172, табл. 56, 2, 4.
- ¹⁸ Hussey J. M. Vizantijski svet IX—X veka. — In.: Rani srednji vek. — Beograd, 1976, s. 116; Ruttkay A. Umenie kovane v zbraniach. — Pallas, 1978, s. 116.
- ¹⁹ Орлов Р. С. Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла. — В кн.: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1982, с. 167, рис. 2.
- ²⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Указ. соч., с. 59; Мажитов Н. Указ. соч., с. 102, рис. 55, 3, с. 34, рис. 15, 14; Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. — Budapest, 1977, т. 2, Tábl. XCV, 12; Selmeczi L. Der Landnahmezeitliche Fund von Kétró. — AA, Budapest, 1980, t. 32, S. 268, Abb. 12, 18; Dienes J. A Karansclapujóí honfoglalás kori öv és Mordvinföldi hasonmása. — AE, 1964, 94, I, kép. 2, 18.
- ²¹ Плетнева С. А. От кочевий к городам. — МИА, 1967, № 142; Распопова В. И. Указ. соч., с. 98, рис. 68.
- ²² Heitz C. Du IV au X siècle: Poitiers foyers d'art chrétien. — Archéologia, 1977, N 113; Полевой В. М. Искусство Греции. Средние века. — М., 1973, с. 212.
- ²³ Коран В. Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку. — Зограф, 1977, № 7.
- ²⁴ Кузнецов В. А. Змейский катакомбный могильник (по раскопкам 1957 г.). — В кн.: Археологические раскопки в районе Змейской Северной Осети. Орджоникидзе, 1961, с. 122, табл. XII; 5, табл. VII; Миятев К. Преславската керамика. — София, 1936, с. 118.
- ²⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. — САИ, 1966, Е1-36, вып. 1, с. 129, табл. XI, Логвин Г. Н. София Киевская. — Киев, 1971, рис. 269; Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. — Л., 1979, с. 137, рис. 86, 3.
- ²⁶ Орбелли И. А. Из истории культуры и искусства Армении X—XIII вв. — М., 1968, табл. XXIV.
- ²⁷ Орлов Р. С. Зображення звірів на візантійських пряжках X ст. (з колекції Державного історичного музею УРСР у Києві). — Археологія, 1973, № 2, с. 86—93; Банк А. В. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. — М., 1978, рис. 94, 113; Миятев К. Преславската керамика, Обр. 41, 42.
- ²⁸ Банк А. В. Две перегородчатые эмали из Херсонеса. — В кн.: Искусство Западной Европы и Византии. М., 1978, с. 237—244.
- ²⁹ Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 119—120.
- ³⁰ Шилов В. П. Калиновский курганный могильник. — МИА, 1959, № 60, с. 514, рис. 70; Аргамонов М. И. Саркел-Белая Вежа. — МИА, 1958, № 62, с. 54, рис. 35.
- ³¹ Аверинцев С. С. Золото в системе символов ранневизантийской культуры. — В кн.: Византия, южные славяне и древняя Русь. Западная Европа. — М., 1973, с. 43—52.
- ³² ОАК за 1907 г. Спб., 1910, с. 120.
- ³³ Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. — М., 1969, рис. 41; Vóna J. Studien zum frühawarischen Reitgrab von Szegvár. — AA, Budapest, 1980, 32, s. 73, Abb. 20.
- ³⁴ Самоквасов Д. Я. Могильные древности Северянской Черниговщины. — М., 1916, с. 54, рис. 64; Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 39, рис. 13; Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л. 1958, т. 1, табл. VII, 4, б; Bevezetés a magyar..., tábl. LXXXVI.
- ³⁵ Маршак Б. И. Согдийское серебро. — Л., 1971, с. 36, табл. 52; Орлов Р. С., Ключинцев В. Н. Указ. соч., с. 76, рис. 3.
- ³⁶ Dienes J. Perbetei lelet. Miilyen volt a honfoglaló Magyarok öve? — AE, 1959, 2, t. 27; Ремпель Л. И. Архитектурный орнамент Среднеазиатского междуречья IX—начала XIII в. — В кн.: Искусство Среднего Востока: Избр. тр. по истории и теории искусства. М., 1978, с. 112—194; рис. 57, 89, 90; Даркевич В. П. Указ. соч., табл. 20, 4.
- ³⁷ Генинг В. Ф. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. (по материалам Прикамья). — КСИА АН СССР, 1979, № 158, с. 96—106; Ковалевская В. Б. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. Пряжки. — САИ, М., 1979, Е1-2, табл. XVIII, 1—4.
- ³⁸ Халикова Е. А. Больше-Тиганский могильник. — СА, 1976, № 2, с. 170, рис. 11; Bevezetés a magyar..., Tábl. LXXXV, 1, 7.
- ³⁹ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого. — МИА, 1959, № 65, с. 166; Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, 1958, № 74, с. 22, рис. 9, 3.
- ⁴⁰ László G., Rácz J. A Nagyszentmiklósi kincs. — Budapest, 1977, 2 kép.
- ⁴¹ Даркевич В. П. Указ. соч., с. 87, рис. 11; с. 69, табл. 4, 3, табл. 28, 1—3.
- ⁴² Мажитов Н. А. Указ. соч., с. 106, рис. 57, 21; Халикова Е. А. Указ. соч., рис. 3, 16—18.

⁴³ Смирнов А. П. Материалы по истории Мордвы VIII—XI вв. — Моршанск, 1952; *Budinský-Krička V., Fettich N.* Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava, 1973, Abb. 17. 30.

⁴⁴ Bevezetés a magyar..., Tabl. LXXXV, 4, 10; Орлов Р. С. Указ. соч., с. 172, рис. 6, 14.

⁴⁵ Даркевич В. П. Указ. соч., табл. 4, 3; 59; Дяконов М. М. Бронзовая пластика первых веков хиждры. — ТОВЭ, 1947, 4, табл. V.

⁴⁶ Bevezetés a magyar..., Tábl. XCV, 9.

⁴⁷ *Selmezzi L.* Op. cit., Abb. 5; *Dekan J.* Op. cit., Obr. 65.

⁴⁸ Даркевич В. П. Вказ. праця, табл. 16, 18.

⁴⁹ Худяков Ю. С. Вказ. праця, с. 133.

⁵⁰ *László G., Rácz J.* Op. cit., 68 kép.

⁵¹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей. Пер. Г. Г. Литаврина. — В кн.: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. М., 1982, с. 271.

⁵² Плетнева С. А. Половецкие изваяния. — САИ, 1974, Е4-2, с. 34—35.

⁵³ Айбабин А. И. О производстве поясных наборов в раннесредневековом Херсоне. — СА, 1982, № 3, с. 190—198.

⁵⁴ *Генсель В., Дымачевская У., Гильчерувна С.* Результаты польских археологических исследований городища Стырмен, округ Русе в Болгарии (1962—1968 гг.) — СА, 1970, № 3, с. 233—241; *Diaconu P., Vilceanu D.* Pacuiul lui Soare bizantina. — Bucuresti, 1972, vol. 1, p. 155, fig. 62.

⁵⁵ Комнина А. Вказ. праця, с. 201.

⁵⁶ Миятевз К. Пресласката керамика, с. 115—140; *Мавродинов Н.* Указ. соч. с. 229, 245—248, 252.

⁵⁷ Там же, с. 23; *Тотев Т.* Манастирът в «Тузлалка — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. — Разкопки и проучвания, София, 1982, 8 Обр. 49, 1, 56, 1, 50; *Ремпель Л. И.* Указ. соч., рис. 54.

⁵⁸ Плетнева С. А. Кочевнический могильник близ Саркела — Белой Вежи. — МИА, 1963, № 109, с. 224—225, рис. 26, 6; *Каргер М. К.* Указ. соч., табл. XI; *Кирпичников А. Н.* Так называемая сабля Карла Великого. — СА, 1965, № 2, с. 268—276.

⁵⁹ *Ханенко Б. И., Ханенко В. И.* Древности Поднепровья. — Киев, 1902, вып. 5, табл. XV, № 483; *Седова М. В.* Указ. соч., рис. 58, 12.

⁶⁰ *Budinský-Krička V., Fettich N.* Op. cit., Abb. 48, 5.

⁶¹ АЛЮР, 1904, № 4/5, табл. XII; Плетнева С. А. Вказ. праця, с. 224—225.

⁶² *Абу-л-Фазл Хубайш Туфлиси.* Описание ремесел / Пер. с перс. и коммент. Г. П. Михалевич. — М., 1976, с. 76—77.

⁶³ Византийская книга Эпарха / Вступ. статья, пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. — М., 1962, § 8—9.

Р. С. ОРЛОВ

Северопричерноморский центр художественной металлообработки в X—XI вв.

Резюме

В статье рассматриваются произведения художественного ремесла X—XI вв. из погребений печенегов и торков в курганах Причерноморья (Одесская, Николаевская, Херсонская и Крымская области). Они представлены наременными украшениями — деталями костюма, которые закреплялись на поясах и конской сбруе. Предлагаются возможные реконструкции размещения металлических деталей. Особое внимание уделено новым находкам (Мирное, Траповка, Новокаменка, Первоконстантиновка, Каланчак). Анализ орнаментального декора позволил выделить три группы украшений, связанных с различными ремесленными традициями. Наиболее ранняя вторая группа (вторая половина X — начало XI вв.), имеющая много общего в декоре с металлической посудой восточного происхождения (Мирное, Траповка, Тузлы, Булгаково). Одновременно в Причерноморье бытовали наборы украшений, выполненные в городах Южной Руси (Каменка, Котовка). Наиболее поздняя группа, относящаяся к XI — началу XII вв., демонстрирует ориентацию мастеров на византийский стиль (Сарайлык-Кият, Гаевка, Новокаменка).

Спектроаналитический анализ состава сплавов для украшений подтверждает выделенные на основании стилистических и иконографических признаков группы. Состав сплавов для второй группы, связанной с восточными традициями, близок рекомендациям средневековых восточных трактатов. В среднем для «восточной» группы характерно содержание серебра в пределах 58—62, для «византийской» — до 84—89%.

Вес полностью сохранившихся наборов (Новокаменка, Траповка) почти совпадает с весом византийской литры, что заставляет вспомнить контроль за рынком драгоценных металлов, отраженный в запретах «Книги эпарха». Остается недостаточно изученным вопрос о локализации мастерских по производству причерноморских украшений.